

1976 жылы күшіне енген Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт және экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт, онда құқықтардың едәуір бөлігі одан әрі дамыды, бұрын жалпыға бірдей декларацияда бекітілген Адам құқықтары оларды ратификациялаған мемлекеттер үшін міндетті заңды күшке ие болды.

Осылайша, 1948 жылы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын қабылдау адам құқықтарының әмбебап стандарттарын қалыптастырудың бастапқы кезеңі болып табылады. Оның кіріспесінде БҰҰ Бас Ассамблеясы бұл Декларацияны "барлық халықтар мен мемлекеттер орындауға ұмтылуы керек міндет ретінде" жариялайтынын көрсетті.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, төмендегідей тұжырым жасауға болады. Бүгінгі таңда адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын талқылау халықаралық қоғамдастық шеңберінде де, ғылыми ортада да өзекті болып табылады, өйткені ол құқық қорғау саласындағы проблемаларды шешудің жаңа тәсілдерін талқылауға мүмкіндік береді, бұл осы құжаттың мемлекеттердің жеке құқықтарын дамыту мен құрметтеу үшін маңыздылығын тағы да растайды.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы ұсынымдық акт болып табылады және халықаралық құқық бойынша қазіргі заманғы жұмыстарда тұжырымдалғандай, ратификациялауды қажет етпейді, өйткені мемлекеттер оны адам құқықтары саласындағы мемлекеттердің халықаралық-құқықтық нормалары мен заңнамаларын дамыту үшін эталон ретінде таныды.

БҰҰ Бас хатшысы Антонио Гутерриш: "Жалпы декларация шиеленісті жеңуге және біздің әлем қалайтын қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге көмектесетін ортақ құндылықтар мен тәсілдерге жол көрсетеді", – деді [5].

Барлық адамдар өздерінің қадір-қасиеті мен құқықтары бойынша еркін және тең болып туылады. Бұл адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының бірінші және негізгі қағидасы болып табылады. Яғни, адам құқықтары жөніндегі жалпыға бірдей декларация - адам құқықтарының бүгін әділдік, теңдік, бостандық, бейбітшілік және әл-ауқаттылық ұғымдарының айқын бейнесі. Бұл ұғымдарды өмірлік тұрғыда қалыптастырып, дамыту дүниежүзі елдерінің алға қойған мақсаттарының бірі болуы тиіс. Адам құқығы мен бостандығы әр кез жіті назар мен үнемі дамытуды қажет ететін басты құндылықтар қатарында болуы керек.

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды) (2022.19.09. берілген [өзгерістер мен толықтыруларымен](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029#activate_doc=2)). - https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029#activate_doc=2

2. Лукашева Е.А. Права человека: Учебник. 2-е изд., перераб. М.: Норма; ИНФРАМ, 2011. – 560 с.

3. Франклин Рузвельт. Четыре свободы. - <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/chetire-svobody.php>

4. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған. - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>

5. Всеобщей декларации прав человека – 75 лет. - <https://news.un.org/ru/story/2023/12/1447622>

Мадурова А.Ж., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, заң факультеті, топ- ПРПД-22-1к, студент

(Ғылыми жетекші - азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.м. Асетова Г.Б.)

КӨМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН АЗАМАТТАРДЫ ӘРКЕТКЕ ҚАБІЛЕТТІ ДЕП ЖАРИЯЛАУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Елімізде болып жатқан саяси және әлеуметтік – экономикалық өзгерістер қоғамдағы адамзат орнының түбегейлі өзгеруіне әкелуде. Адам мен азамат, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық ретінде танылады. Елдің де, оның өзінің де экономикалық әл-ауқаты тұлғамен, оның іскерлігімен және бастамашылдығымен байланысты. Қазақстан Республикасының Конституциясында жарияланған жеке меншік, кәсіпкерлік еркіндігі адамның жасампаз қызметіне, оның өзін - өзі жүзеге асыруына нақты негіз жасайды.

Азаматтық құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде азаматтың құқықтық жағдайын анықтай отырып, Қазақстан Республикасының қолданыстағы азаматтық заңнамасына бірқатар жаңа ережелер енгізілді. Бұл, атап айтқанда, 2007 жылы 12 қаңтарда енгізілген өзгерістерге сәйкес, кәмелетке толмаған азаматтардың толық азаматтық әрекетке қабілеттілігін алу мүмкіндігіне қатысты. Жалпы ереже бойынша, азаматтық әрекетке қабілеттілік, бұрынғыдай, азаматтың он сегіз жасқа толуымен туындайды. Алайда, белгілі бір жағдайларда кәмелетке толмаған адам он алты жасқа толғаннан кейін толық әрекет қабілеттілікке ие бола алады. Жасөспірім толық әрекет қабілеттілікті автоматты түрде емес, тек қорғаншылық және қамқоршылық органының немесе соттың оны эмансипацияланған деп жариялау туралы шешімімен алады.

Эмансипация (латын тілінде emancipatio) – кәмелетке толмаған азаматты толық әрекет қабілетті деп жариялауды білдреді. Гай әкелік билік институтын ius proprium civium romanorum (қатаң түрде Рим азаматтарының ұлттық институты) деп атайды және «өз балаларына біз, яғни Рим азаматтары сияқты билік жүргізетін басқа адамдар жоқ шығар» деп қосады [1, 101].

Кәмелетке толмағанды толығымен әрекет қабілетті (эмансипацияланған) деп тану мүмкіндігі, бірқатар себептерге байланысты. Жасөспірімдердің тезірек физиологиялық жетілуі, жасөспірімдердің жасы ұлғайған болып көрінуге, олардың қамқоршы ата-аналарынан белгілі бір тәуелсіздік алуға деген ұмтылысы ескеріледі.

Құқықтық тұрғыдан алғанда, эмансипацияланған кәмелетке толмаған азамат кәмелетке толған азаматқа теңестіріледі. Осыған байланысты оның тұлға ретіндегі маңызы артады. Мұндай кәмелетке толмаған ересек азаматтармен тең дәрежеде әлеуметтік жетілуге қол жеткізді деп танылады. Осылайша, кәмелетке толмағанның дамуының жеке ерекшеліктері ескеріледі, жасөспірімнің ересектермен бірге азаматтық - құқықтық қатынастарға тең қатысуындағы кедергілер жойылады.

Зерттеу жұмысында эмансипацияның құқықтық табиғатын, осы шарттар үшін қажетті жағдайлар зерделенеді. Эмансипацияның әртүрлі құқықтық қатынастардың қатысушысы ретінде кәмелетке толмағанның құқықтық жағдайына әсері анықталады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – кәмелетке толмаған азаматтардың азаматтық-құқықтық жағдайы тұрғысынан эмансипация құбылысын зерттеу болып табылады.

Эмансипацияның мақсаты - әр уақытта кәмелетке толмағандарды заңды өкілдерден мәмілелер жасауға келісім алу қажеттілігінен босату. Эмансипациясының кәмелетке толмағандар үшін, қоғам үшін де маңызы зор. Оның әлеуметтік жетілуіне сәйкес құқықтық мәртебесін тану, оның өкілеттіктері мен қабілеттерін ертерек шығармашылықпен іске асыруға ықпал етеді. Кәмелетке толмаған азаматтың эмансипациясының қажетті шарты болып табылатын еңбек белсенділігі кәмелетке толмағанды қоғамға жат өмір салтын ұстанатын достарының ортасынан алшақтатады.

Қазіргі уақытта эмансипацияланған кәмелетке толмаған адам кәмелетке толған азаматтармен азаматтық құқықтарға өз әрекеттерімен ие болу және жүзеге асыру, өздері үшін азаматтық міндеттер алу және оларды орындау, азаматтық-құқықтық жауапкершілікті өз бетінше жүзеге асыру қабілетімен теңестіріледі. Ол өзінің заңды өкілдерінің келісімінсіз кез келген мазмұндағы мәмілелерді жасауға құқылы.

Алайда, осы институтты қолдану тәжірибесінде туындайтын мәселелерді ескере отырып, эмансипация жалпы ережеден ерекшелік болып табылады және іс-әрекетке әмбебап басшылық ретінде қарастырылмауы керек.

Эмансипация рәсімін жүргізу кезінде бұл институт психикалық жетілуі өз әрекеттері үшін саналы түрде жауап беруге мүмкіндік беретін белгілі бір деңгейге жеткен азаматтардың жекелеген санаттары үшін заңнамада көзделгенін ескеру қажет.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 22-1-бабының [2] эмансипацияны қарастыратын нақтылығы теориялық және практикалық сипаттағы көптеген мәселелерді тудырады. Атап айтқанда, кәмелетке толмағанды эмансипацияланған деп қорғаншылық және қамқоршылық органының жариялау рәсімін құқықтық регламенттеу жоқ. Эмансипацияланғысы келетін кәмелетке толмаған сәйкес келуі керек талаптарға қатысты ұсыныстар жоқ. Мұндай кәмелетке толмағанның әлеуметтік жетілуі және оны кім анықтауы керек екендігі туралы ештеңе айтылмаған. Бұл жағдайда тек ата-аналарға сенім арту әрдайым дұрыс бола бермейді. Кейбір ата-аналар үшін баланы эмансипациялау тиімді болуы мүмкін. Толырақ айтар болсақ, кәмелетке толмағандардың жеткілікті деңгейге жетуі туралы өтініштің дұрыстығына көз жеткізуге мүмкіндік беретін жеткілікті шарттарға ие емес әрине, ресми түрде ұсынылатын құжаттарды қоспағанда: еңбек шарты немесе дара кәсіпкерді мемлекеттік тіркеу туралы куәлік. Демек, заңды өкілдердің келісімі шешуші мәнге ие болғаны анық, оның негізінде қорғаншылық және қамқоршылық органы эмансипация туралы шешім шығарады. Бұл ретте, эмансипацияға келісім бере отырып, заңды өкілдер тәрбиелеу, алимент төлеу жөніндегі міндеттен, кәмелетке толмағанның кез келген іс-әрекеті үшін жауаптылықтан босатылады [3,88]. Эмансипацияның орындылығын бағалау, яғни оның баланың мүдделері мен мүмкіндіктеріне, қорғаншылық және қамқоршылық органдарына сәйкестігі, әдетте, жүргізілмейді. Сондықтан кәмелетке толмағанға толық әрекет қабілеттілігін беру мүмкіндігін көрсететін мән - жайларды толық, жан-жақты және объективті зерттеу мақсатында заңнамада эмансипацияның жалғыз тәртібін - сот тәртібін белгілеу қажет деп санаймыз.

2023 жылдың статистикасына сүйенетін болсақ, Қарағанды қаласын 515 835 адам саны құрайды [4], ал осы халық арасынан 100 ден астамы Қарағанды облысының кәмелетке толмағандар істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотына келіп эмансипациялау туралы өтініш білдірген[5].

Азаматты сот тәртібімен әрекетке қабілетті деп жариялау ата-анасының және өзге де заңды өкілдерінің келісімі болмаған кезде жүргізілуге тиіс. Судья істі сот талқылауына дайындау сатысында баланың эмансипациясына қатысты олардың ұстанымын алдын ала анықтауға мүмкіндігі бар. Сонымен қатар, судья баланың заңды өкілдерін сот отырысына шақыруы керек.

Эмансипацияның құқықтық салдарын екі топқа бөлу керек. Бірінші топқа кәмелетке толмағанның құқықтық мәртебесінің өзгергенін көрсететін ережелер кіреді. Негізгі салдары кәмелетке толмағанның заңды өкілдерінің жазбаша келісімінсіз мәмілелер жасау мүмкіндігі болып табылады. Осыдан эмансипацияның тағы бір салдары туындайды, заңнама көрсеткендей, бұл азаматтар эмансипацияланған тұлғалардың міндеттемелері бойынша, оның ішінде міндеттемелері бойынша да жауап бермейді. Ата - ана құқықтарынан айыру туралы шешім шығару ата - аналардың (олардың біреуінің) балалардың кәмелетке толғанға дейінгі құқықтарынан ғана емес, сонымен бірге отбасылық және басқа да құқықтық қатынастардан туындайтын баламен туыстық фактісіне негізделген құқықтарынан айырылуына әкеледі [6]. Осылайша,

қазақстандық заң шығарушы ұсынған осы ережелердің барлығы эмансипация айрықша шара ретінде түсінілуі тиіс екенін тағы да айқын көрсетеді.

Эмансипацияланған азаматтардың еңбек қатынастарындағы алатын орнына тоқталатын болсақ, кәмелетке толмағанды эмансипацияланған деп жариялау оның еңбек қатынастарындағы мәртебесіне әкеп соқпайды. Еңбек қатынастарында 18 жасқа толмаған кәмелетке толмағандар құқықтарында кәмелетке толғандармен теңестіріледі, ал еңбекті қорғау, жұмыс уақыты, демалыс және басқа да еңбек жағдайлары саласында заңда белгіленген жеңілдіктерді пайдаланады. Атап айтқанда, он сегіз жасқа толмаған адамдар еңбек шартын жасасу кезінде міндетті алдын ала медициналық куәландыруға жатады. Осылайша, еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін адам босатылғаннан кейін, жұмыс беруші босату фактісіне сілтеме жасай отырып, еңбек жағдайларын өзгертуге құқылы емес. Жоғарыда айтылғандай, кәсіпкерлік қызметпен айналысу көбінесе көлік құралдарын пайдалануды талап етеді. Сонымен бірге, эмансипацияланған кәмелетке толмағанның көлік құралын басқару мүмкіндігі оның азаматтық әрекет қабілеттілігінің көлеміне емес, жасына байланысты. Бұл, мысалы, жолаушыларды тасымалдау саласындағы кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру үшін эмансипацияланған кәмелетке толмаған адам тиісті көлік құралын жүргізуге құқығы бар жүргізушінің қызметіне жүгінуге мәжбүр болады дегенді білдіреді. Эмансипацияның құқықтық салдарын талдау кезінде эмансипациямен кәмелетке толмаған адамның жеке азаматтық және отбасылық құқықтық қатынастарындағы өзгерістер ғана байланысты деген қорытынды жасауға болады, әйтпесе ол кәмелетке толмаған бала болып қала береді және осыған байланысты барлық құқықтарға ие.

Сонымен, заң шығарушы заңды жауапкершілікке тарту жасының төменгі шегі 16 жас екенін анықтады. Шын мәнінде, заң шығарушы барлық салаларға ортақ өлшемдерді белгіледі: 16 жасқа толған адам өз іс-әрекеттері үшін жауап бере алады. Дегенмен, біз көріп отырғанымыздай, азаматтық заңнаманың ережелерінен адам 18 жасқа толғаннан кейін ғана толық әрекет қабілетті болады, бұл оның өз әрекеттері үшін мүлкімен жауап беру мүмкіндігін білдіреді. Эмансипация институтының нормалары практикада туындайтын барлық мәселелерді реттеу үшін жеткіліксіз, сондықтан эмансипацияланған азаматтарға кәмелетке толған адамдарға қандай да бір құқықтар беру туралы мәселені шешу кезінде кәмелетке толмаған азаматтардың осы құқықты иеленуі Конституциялық Заңның негіздерін бұзуға әкеп соғу ықтималдығын ескере отырып, шешкен жөн. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде көзделген эмансипацияның басталуының көзделген шарты және кәмелетке толмаған адам эмансипацияланған деп жарияланғаннан кейін туындайтын салдарлар эмансипациямен адамның жекелеген азаматтық және отбасылық құқықтық қатынастарындағы өзгерістер ғана байланысты деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда кәмелетке толмағандардың эмансипациясы кең таралмаған. Бұл жағдай кәмелетке толмағандардың еңбек және кәсіпкерлік қызметі Қазақстанда қалыпты құбылысқа айналмағанымен түсіндіріледі. Әсіресе балалар үйлерінде, интернаттарда тұратын жастардың белгілі бір санаты, қараусыз қалған және панасыз қалған балалар, әскери және ұлтаралық қақтығыстар аймақтарында тұратын балалар, тәрбие колонияларында, бас бостандығынан айыру орындарында түрлі құқық бұзушылықтар үшін ұсталатын жасөспірімдер өздерінің эмансипациялану мүмкіндігін нақты пайдалана алмайды.

Алайда, біз көріп отырғанымыздай, қолданыстағы азаматтық заңнаманың ережелерінен адам он сегіз жасқа толғаннан кейін ғана толық әрекет қабілетті болады, бұл оның өз әрекеттері үшін өз мүлкімен жауап беру мүмкіндігін білдіреді. Бұл мүмкіндік ең дұрыс болып көрінеді, өйткені әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік жеке сипаттағы шараларды жүктеуді көздейді, бұл кейде қажет, өйткені жеке тұлғаны қалыптастыру процесі аяқталмаған және мұндай тәрбие шаралары пайдалы болуы мүмкін, ал 16 жастан асқан барлық тұлғаларға толық мүлкілік жауапкершілікті жүктеу әділетсіздік болар еді, ал шын мәнінде кәмелетке толмағандардың барлығының өз әрекеттері үшін мүлкілік жауапкершілікке тартуға нақты мүмкіндіктері жоқ, өйткені олардың мүлде мүлкі жоқ.

Өз тарапымызdan кәмелетке толмағандардың, олармен азаматтық құқықтық қатынастарға түсетін үшінші тұлғалардың мүдделерін сақтау және азаматтық айналымның тұрақтылығы мақсатында эмансипацияға өзге, неғұрлым тар сипат беру қажет деп санаймыз. Бұл кәмелетке толмағанға толық қабілеттілік беруде емес, оның шегін кеңейтуде көрінуі керек.

1. Новицкий И. Б. Основы Римского гражданского права: учебник/ И. Б. Новицкий. - М.: Проспект, 2020. - 271 с.

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) 1994 жыл 27 желтоқсан [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>

3. Илюхин А. В. Условие и порядок объявления несовершеннолетних полностью дееспособными (эмансипации) // Журнал российского права. – 2018. – №. 7 (199). – С. 82-89.

4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

5. <https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml>

6. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>